

Kultúrtáj a határon: Érmellék

Kerekgyártó Gábor

Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma, Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar, Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézet, Debrecen
kerekgyarto@agr.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A kultúrtájak az európai területfejlesztés ismétlődően visszatérő tématerületei közé tartoznak. A kulturális örökségek, így a kultúrtájak is a helyi és regionális identitás meghatározó elemei. A tanulmány az UNESCO Világörökségi Egyezményen, az Európai Területfejlesztési Perspektíván, valamint az Európai Táj Egyezményen keresztül mutatja be a kultúrtájak szerepét, jelentőségét az európai területi tervezésben. A dolgozat kitér a határon átnyúló tájak, kultúrtájak megőrzésére, fejlesztésére és az Érmellék bemutatásán keresztül kívánja felhívni a figyelmet arra, hogy hazánk kiemelt érdeke a szomszédos országokkal való táji szintű tervezés, közös tájpolitika kialakítása. Az ilyen közös tájpolitika nemcsak a tájak megőrzésében, hanem a regionális gazdaság fejlesztésében is fontos szerepet tölthet be.

Kulcsszavak: területfejlesztés, kultúrtáj, UNESCO, határ menti együttműködések, Érmellék

SUMMARY

Cultural landscapes are haunting topic of the european spatial development. Cultural landscapes as cultural heritage determine the local and regional identity. The study shows the role and the significance of the cultural landscape by the help of UNESCO World Heritage Convention, the European Spatial Development Perspective and the European Landscape Convention. The article speaks about how can we maintain and develop cross border landscapes and cultural landscapes and through introducing Érmellék it would like to draw attention to the fact that landscape level planning and development of common landscape politics are one of the main interests of Hungary. That kind of politics play an important role not only in maintaining landscapes but in the regional economic development.

Keywords: spatial development, cultural landscape, UNESCO, cross border co-operation, Érmellék

BEVEZETÉS

Az európai kontinensen a tájak több évszázad óta folyamatos átalakuláson mennek keresztül. A tájalakulási folyamatok egyaránt lehetnek kedvező, értékmező, vagy kedvezőtlen irányúak, ami a táji értékek csökkenéséhez vezetnek (Kerekgyártó, 2011). A jelen gyors, ellentmondásokat is tükröző változásai, mint például a mezőgazdasági termelés egyes területekre történő koncentrációja, a nagyüzemi művelés térnyerése, más területek művelésből való kivonása, perifériára kerülése, a városi, ipari területek terjeszkedése új kihívások elé állítják a tájakkal, területfejlesztéssel foglalkozó szakemberek sokaságát. Az előbbieken felsorolt folyamatok többsége a tájak elszegényedésével jár együtt. Csökken az adott tájak biodiverzitása, a kultúrtörténeti tájalelemek száma, a tájak formagazdag-

sága szegényedik, megváltozik a tájkarakter (Berényi, 2001). Európa kultúrtájainak, illetve természeti tájainak védelme, a gazdag táji örökség megőrzése fontos tájvédelmi feladataink közé tartozik. A tájak fennmaradása az adott táj egészének és jellegzetes alkotóelemeinek megőrzése, védelme által valósulhat meg. A tájak kezelésének fontossága több nemzetközi és hazai egyezményben, jogszabályban is megjelenik. A jelen tanulmány e szabályozásokon keresztül igyekszik bemutatni az európai tájak, különös tekintettel a kultúrtájak jelenét és jövőjét. A kutatás további célkitűzéseit figyelembe véve pedig ki kíván térni egy határon átnyúló táj, az Érmellék rövid bemutatására is.

TÁJAK, KULTÚRTÁJAK

A magyar jogalkotásban a táj fogalmának definiálása elsőnek a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvényben jelent meg. A törvény 6.§ (1) alapján „a táj a földfelszín térben lehatárolható, jellegzetes felépítésű és sajátosságú része, a rá jellemző természeti értékekkel és természeti rendszerekkel, valamint az emberi kultúra jellegzetességeivel együtt, ahol kölcsönhatásban találhatók a természeti erők és a mesterséges (ember által létrehozott) környezeti elemek.” (1996. évi LIII. törvény). A tájjal kapcsolatos nemzetközi egyezmények közül, az Európai Táj Egyezményben (2007. évi CXI. törvény) definiálják a tájat, mint „az ember által érzékelt terület, amelynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatásban eredményeként alakult ki.” Az európai tájegyezményben a táj, mint az emberi életminőség egyik meghatározó eleme jelenik meg. Fontos szerepet tölt be kulturális, szociális, ökológiai és környezeti téren, valamint a gazdasági tevékenységet elősegítő erőforrásként működik. A táj alapvető szerepet tölt be a helyi, a regionális, valamint az európai identitás megeremtésében (2007. évi CXI. törvény). E megközelítés az Európai Területfejlesztési Perspektívában (European Spatial Development Perspective) is megjelenik. A természeti és kulturális örökséget gazdasági faktornak tekinti, amelyek növekvő szerepet töltenek be a regionális fejlődésben. Kiemeli, hogy a turizmus fejlődésének alapvető előfeltételei a természeti és kulturális látnivalók. A városok, nagyvárosok, ezek környező területei, valamint a vidéki térségek életminőségének növekvő fontosságú szerepe lesz az új intézmények helyválasztási döntéshozatalában (European Spatial Development Perspective, 1999).

A hazai és a nemzetközi jogszabály által megadott táj definíciók közötti különbségnek tekinthetjük, hogy míg az európai fogalom alapján egyértelműen megkülönböztethetünk természeti- és kultúrtájakat, addig a

hazai tájfogalom a tájakat, mint a természeti folyamatok és az emberi tevékenység kölcsönhatása során kialakult képződmény tekinti. A táj fogalmának egyértelmű meghatározása tehát nem lehetséges. A táj, mint az embertől elválaszthatatlan fogalom Mőcsényi Mihály tájfogalmában jelenik meg legerőteljesebben. „*A táj nem más, mint a természet és a társadalom kölcsönhatásainak ellentmondásos, ezért dialektikus egysége. A táj egyrészt a társadalom anyagi életfeltétele, másrészt magas rendű vizuális-esztétikai kvalitások hordozója. Ezért egyben az ember és természet kölcsönhatásainak tárgyiasult – az ember alakította anyagi világban manifestálódott – története. A táj antropozociocentrikus fogalom. A természet és társadalom olyan ellentétpár, mely kölcsönösen áthatja egymást, és megbonthatatlan egységet képez. Azaz a táj a társadalmi igényeknek megfelelően bioszfériből nooszférává alakított, emberiesített természet, emberi környezet.*” (Mőcsényi, 1968).

A tájfogalom alapján például az UNESCO nevezéktanába beágyazódott „kultúrtáj” tautológiának tekinthető, ugyanis a Mőcsényi-féle táj fogalma eleve magában hordozza a táj művelt, kultúr voltát. Nézetem szerint ugyanakkor a kultúrtáj fogalom használata elkerülhetetlen, ha kifejezésre szeretnénk juttatni, hogy az adott tájban az emberi folyamatok a táj karakterének lényegesebb formálói, mint a természeti folyamatok. Az UNESCO meghatározása alapján a kultúrtájak olyan kulturális helyszínek, amelyek a természet és az ember közös alkotását reprezentálják és történelmi, esztétikai, néprajzi vagy régészeti szempontból kiemelkedő értéket hozdoznak (World Heritage Convention, 1972).

A UNESCO világörökségi kultúrtájaknak három kategóriáját különböztetjük meg. Az első, legkönnyebben azonosítható kategória az egyértelműen meghatározott táj (clearly defined landscape), amely emberek által alkotott és formált. Magába foglal esztétikai okokból kialakított kerteket, parkokat, amik gyakran, de nem minden esetben összekapcsolódnak vallási vagy egyéb építményekhez és együttesekhez.

A második kategóriába a szervesen kialakult tájak (organically evolved landscape) tartoznak. Eredetileg társadalmi, gazdasági, közigazgatási és/vagy vallási szempontok alakították és jelenlegi formája természeti környezetével összhangban és hozzá illeszkedve alakult ki. E tájak alkotóelemeinek jellegzetességében és formájában tükröződik fejlődésének folyamata.

A szervesen kialakult tájak két alkategóriáját különböztetjük meg. A maradvány- vagy kövülettáj (relict or fossil landscape) fejlődési folyamata a múlt bizonyos pillanatában hirtelen, vagy egy időszak alatt véget ért. Lényeges ismertető jellegzetességei azonban anyagi formában láthatóak. Az „élő táj” (continuing landscape) megőrzi aktív társadalmi szerepét a hagyományos életmódhoz szorosan kötődő jelenkori társadalomban, fejlődési folyamata még nem zárult le, alakulása még folyamatban van. Ugyanakkor bemutatja az idők folyamán átélt fejlődésének jelentős tárgyi bizonyítékait.

A harmadik kategória az asszociatív kultúrtájakat (associative cultural landscape) foglalja magában. A tájtípusnak a Világörökség Jegyzékre való felvételét inkább a természeti elem erőteljes vallási, művészeti vagy kulturális jegyeinek súlya indokolja, semmint a

tárgyi kulturális nyomok, melyek lehet, hogy nem jelentősek vagy hiányoznak.

Természetesen a kultúrtáj definíció több tájra is kiterjedhet. Az UNESCO által elismert és védelem alá helyezett kultúrtájak azonban több fontos kritériumnak felelnek meg. A mai napig 86 kultúrtáj került fel a Világörökségi listára. A kultúrtájakkal, mint az európai kulturális örökség meghatározó elemével az Európai Területfejlesztési Perspektíva is kiemelten foglalkozik.

ÉRMELLÉK

A magyar-román határon átnyúló kistáj lehatárolás nehézségeivel több kutató is foglalkozott. Az idők folyamán az Érmellék megnevezés más jelentéstartalommal bírt. Más területet fed le az Érmelléki borvidék, az Érmellék, mint földrajzi tájegység, vagy mint néprajzi táj és természetesen e területekkel nem teljesen esik egybe az érmelléki identitástudat területi kiterjedése sem. Hol is van akkor az Érmellék? A kérdést több nézőpontból is megvizsgálhatjuk. A következőkben röviden szeretném bemutatni e határ menti táj néhány vonását, lehatárolási lehetőségét, valamint a további kutatásokra kitekintve felvázolni az általam leginkább elfogadhatónak, a jövőbeli kutatás szempontjából releváns területi lehatárolást.

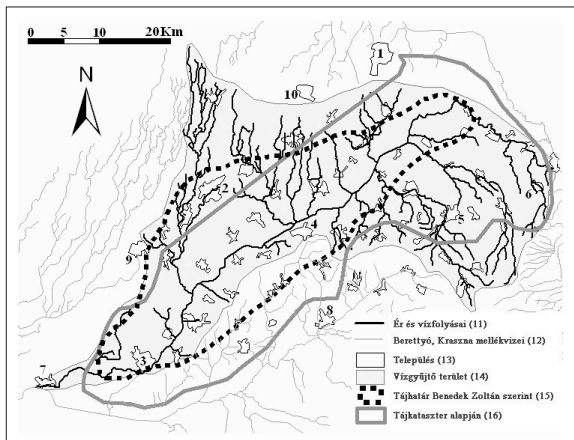
Az Érmellék a magyar-román határszakaszt átszelő tájegység, amely Hajdú-Bihar, Bihar és Szatmár megyék érintkezésénél terül el. A térség egy – az Ér folyó mentén elterülő, délnyugat-északkelet irányban húzódó – 20–25 km széles és 60 km hosszú sáv. Az Érmellék fogalma inkább néprajzi jellegű, domborzati szempontból több egység alkotja: Ér-síkság (és folyosóvölgy), Dél-kelet Nyírség, Érhát (Érszöllősi-dombvidék), de szorosan érintkezik a Berettyó-síkkal és a Kraszna-síksággal is. Tulajdonképpen vitatható, hogy a Körösök, vagy a Szamos síkságának a részét képezi-e (Szilágyi, 2008).

Az Érmellék világát meghatározó vízfolyás, az Ér Szatmár megye Alsószopor településén, a Tasnádi-dombvidék lábánál ered. Újnémethnél éri el a folyás a síkságot, ahol észak-északnyugat felé haladva Érkávásnál délnyugati irányba fordul. Az országhatárt Bihar-diószeg alatt éri el, ahol már magyar területen, Pocsaj településen folyik bele a Berettyóba. Az egykor az Ér folyót körülölelő kiterjedt vízi- és mocsárvilágnak mára már csak kis területen láthatók nyomai.

Az Érmellék vízrendezésének gondolata a 19. század végén merült fel. A vizek elterelését és a mocsarak lecsapolását a mezőgazdasági területszerzés igénye ösztönözte. Az első világháború után az Érre alapozva a román hatóság kiásta az úgynevezett Tankárkot, amely védelmi funkciót kívánt ellátni. A valós lecsapolási munkálatok azonban csak a Ceausescu-kormány ideje alatt kezdődtek el. Kiépítettek egy 91 km hosszúságú főgyűjtőcsatornát, valamint több mellékcsatornát. A több mint 700 km hosszúságú csatornarendszerrel körülbelül 65 000 hektár területet sikerült ármentesíteni. Az eredeti elképzelés nem valósult meg, mivel a terület lecsapolása után az öntözőrendszer kiépítése nem történt meg. A talajvízszint jelentősen lesüllyedt, a rossz minőségű, hamar kiszáradó mocsári talajon a mezőgazdasági termelés jogosultsága megkérdőjelezhető (Wilhelm, 2005). Ugyanakkor eltűnt az érmelléki

élet egyik alappillére, a mocsárvilág. A vizes területek egyrészt ökológiai értéket képviseltek, valamint táplálékot, építőanyagot adtak a helyi lakosságnak (1. ábra).

1. ábra: Az érmellék lehatárolása

Forrás: Fórián (2008)

Figure 1: Location of Érmellék

Nagykároly – Carei(1), Érmihályfalva – Valea lui Mihai(2), Bihar-diószeg – Diosig(3), Szalacs – Sălăcea(4), Tasnád – Tășnad(5), Újnémeth – Unimă(6), Pocsaj(7), Margitta – Marghita(8), Bagamér(9), Szaniszló – Sanislău(10), Ér and its watercourses(11), Berettyó and Kraszna and their watercourses(12), Settlement(13), Watershed(14), Border of landscape according to Zoltán Benedek(15), Border of Érmellék according to landscape cadaster(16), Source: Fórián (2008).

Az Érmellék természetföldrajzi és történeti kistáj kapcsán nem feledkezhetünk meg az egykor jelentős szőlőtermesztés és borászat szerepéről sem. A mocsárvilág mellett a szőlőterületek határozták meg az érmelléki tájat. Igaz, a szőlők az Ér folyótól délre elterülő Érmelléki-dombság területén helyezkedtek el, ami már a Berettyó vízgyűjtőjéhez tartozik, azonban az Érmelléki identitástudat e borászatokról híres településeken igen erőteljesen jelen volt. A borvidék jelentősége több tényező együttes hatására (filoxéra, Trianon, államosítás) mára lecsökkent (Szilágyi, 2008). Tájai szempontból azonban az Érmelléken máig fellelhetőek a borászat, a szőlőtermesztés nyomai, pincék, pincesorok préházak formájában.

Az előbbieken ismertetett lehatárolások természetesen nem követik minden esetben a közigazgatási határokat. Az Érmellék lehatárolása, mint közigazgatási egység igen bonyolult feladat, mivel területileg két országot és három megyét érint. Magyarország és Románia eltérő közigazgatási rendszere miatt pedig a települési és a kistérségi szinteket kell figyelembe venni, ha közigazgatási egységek által lehatárolt térségben akarunk tervezni.

Mára a tájegység az elmúlt időszak kedvezőtlen tájalakulási folyamatainak hatására nem rendelkezik olyan univerzális értékekkel, amely a Világörökségi listára való felvételt lehetővé tenné, ugyanakkor a tájegység kultúrtörténeti, néprajzi sajátosságaival a helyi lakosság számára az identitás alapját adják. Székelyföld és Kalotaszeg mellett itt él még nagyobb tömbben magyarság, így javarészt magyar többségű települések vannak a térségben.

Az Érmellékkal, mint kultúrtájjal azért érdemes foglalkozni, mert a térség elmaradottsága kedvező kiindulási alapot adhat egy – a fenntarthatóság elvein alapuló – regionális gazdaság kialakításához. A térség arculata az elmúlt ötven évben jelentősen megváltozott, ugyanakkor a helyi adottságokhoz igazodó tájpolitikával (vizes élőhelyek létrehozása, Natura 2000 területek fejlesztése, borászat támogatása) a tájegység újból a régió meghatározó gazdasági, turisztikai helyszínévé válhat.

HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK TÁJI JELENTŐSÉGE

A tájak védelmének egyik fontos eszköze lehet a táji szintű határon átnyúló kapcsolatok megerősödése. Az Európai Táj Egyezmény Preambulumában már megjelenik a közös együttműködés igénye a tájak megőrzésének területén. A részes felek „*Felismerve, hogy az európai tájak minősége és sokfélesége közös érték, és fontos cél, hogy védelme, kezelése és tervezése céljából az érdekeltek együttműködjenek*” állapotnak meg az egyezményben. Az egyezmény III. fejezete részletebben tárgyalja az Európai együttműködés lehetőségeit. A 9. cikk a határon átnyúló együttműködés lehetőségére hívja fel a figyelmet. „*A Felek ösztönzik a határokon átnyúló együttműködést helyi és regionális szinten és, ahol ez szükséges, közös, a tájat érintő programokat állítanak össze és valósítanak meg. A szubsidiaritás elvét figyelembe véve ezek a programok helyi, vagy regionális szinten kell, hogy megvalósuljanak.*” (2007. évi CXI. törvény). Az így létrejövő programok a regionális fejlődés mozgatórugóivá válhatnak. A határon átnyúló táji szintű együttműködéseknek megfelelő formai keretet biztosíthatnak az EGTC-k (Európai Területi Együttműködési Csoportosulás).

A határon átnyúló tájak vizsgálatánál meg kell különböztetni a természeti tájakat és a kultúrtájakat. A természeti tájak esetében a határ elválasztó szerepe általában pozitív, vagy semleges folyamatokat generálhat. A határ mindkét oldalán érdek az egyedülálló természeti értékek, univerzális szépségű tájak megőrzése. Egyes esetekben pedig pont a határmentiség, a perifériára kerülés eredményezte a természeti értékek megmaradását. A kultúrtájak esetében általában a határ a történelem során választotta el az adott tájegységet. E tájak fejlődési folyamatát az újabb határ meghúzása kettéválasztotta. Az addigi gazdasági, kereskedelmi, kulturális kapcsolatok megszakadtak, a vonzáskörzetek, települési csoportosulások átalakultak. Az új ország gazdasági, közigazgatási rendszerébe történő integrálódás az adott térségben új, sokszor kedvezőtlen folyamatokat generált (szocialista iparosítás, települési kapcsolatok felbontása, betelepítések) (Baranyi, 2004, 2010).

A határon átnyúló tájak kezelésében a magyar határszakasz két részre osztható: a schengeni belső és a schengeni külső határszakaszokra. Kutatási területem szempontjából a magyar-román határszakasz az utóbbi típusba sorolható. A románok schengeni övezetbe történő csatlakozása az időben folyamatosan kitolódik, ugyanakkor a további kutatások során érdemes számba venni azokat a lehetőségeket, amelyek a határon átnyúló tájak fejlődését elősegíthetik. Úgy gondolom, hogy a kultúrtájak megőrzésében a határon átnyúló kapcsol-

latok támogatása kiemelt jelentőségű lehet. A határ által elválasztott területek „újraegyesülésével”, a táj egyseges kezelésével a régen megszakadt fejlődési folyamat helyreállhat, új, kedvezőbb irányt vehet (Baranyi, 2007).

KITEKINTÉS

A kultúrtájak az európai területfejlesztés egyik meghatározó elemeként, mint a helyi identitástudat alapjai, az európai kulturális örökség részét képezik. Megőrzésük, tudatos fejlesztésük a jelen és a jövő Európájának közös érdeke. Jelen tanulmány az UNESCO Világörökségi Egyezményen, az Európai területfejlesztési perspektíván, valamint az Európai Táj Egyezményen keresztül bemutatta a kultúrtájak fogalma körül kérdéseket, azok jelentőségét, területfejlesztés-

ben betöltött szerepüket. A dolgozat egy határon átnyúló táj, az Érmellék lehatárolásának kérdéseire is kitért és a tájegységet, mint kultúrtáj vizsgálgta. A tanulmány megállapította, hogy a kultúrtájak megőrzésében a határon átnyúló kapcsolatok támogatása kiemelt jelentőségű lehet a jövőben. Az ilyen határon átnyúló közös tájpolitikák kialakítása hazánk – történelem során kialakult adottságaiból következő – kiemelt érdeke. Az érmelléki területen a kultúrtájak karakterét meghatározó egyedi tájelemek, egyedi tájértékek felmérését tűztem ki célul. A kutatás a határ két oldalán lévő 28 településre terjed ki. A magyar oldalon öt település, míg a román oldalon 23 települést érintene. Az Érmellék egyedi tájértékeinek felmérése a tájegység településeinek tájérték kataszteréül szolgálhatna, valamint egy jövőbeli tájpolitika szerves részét képezhetné.

IRODALOM

- Baranyi B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2: 1–21.
- Baranyi B. (2007): A határmentiség dimenziói. (2. jav., bőv. kiad.) Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs. 318.
- Baranyi B. (2010): Külső (határ menti) perifériák Magyarországon. [In: Fábián A.–Lukács A. (szerk.) *Párbeszéd és együttműködés: Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010.*] Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron. 113–136.
- Berényi I. (2001): Kultúrtáj-kutatás európai dimenzióban. *Földrajzi Konferencia*. Szeged.
- Kerékgyártó G. (2011): Az Érmelléki löszös hát kistáj településeinek egyedi tájértékei. *Agrártudományi Közlemények*, 46: 45–50.
- Fórián T. (2008): Az érmellék természeti földrajzának néhány vonása. [In: Ekéné Zamárdi I. (szerk.) *Természeti környezet, a mezőgazdaság lehetőségei. Érmelléki Kalauz 2.*] Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégium. Debrecen.
- ESDP (1999): *European Spatial Development Perspective*. European Commission European Communities. Luxemburg.
- Möcsényi M. (1968): A táj és a zöldterület fogalmi problémái a tájrendezés nézőpontjából. *Településtudományi Közlemények*, 21: 66–76.
- Szilágyi F. (2008): Érmellék: tájegység és /vagy kistérség? [In: Ekéné Zamárdi I. (szerk.) *Természeti környezet, a mezőgazdaság lehetőségei. Érmelléki Kalauz 2.*] Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégium. Debrecen.
- UNESCO WHC (1972): *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Adopted by the General Conference at its seventeenth session*. Paris. 16 november 1972.
- UNESCO WHC (2008): *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, UNESCO World Heritage Centre (WHC)*. January 2008 (whc.unesco.org/en/guidelines).
- Wilhelm S. (2005): Érmellék természeti viszonyai. [In: Veliky J. (szerk.) *Egy kistérség rekonstrukciója – Érmellék.*] Érmelléki Kalauz. DE Hatvani István Szakkollégium. Debrecen.
1996. évi LIII. törvény a természet védelméről.
2007. évi CXI. törvény a Firenzében 2007. október 20-án kelt, az Európai Táj Egyezmény kihirdetéséről.